

Slađana Žunjić

Samostalni istraživač
MNE - 81000 Podgorica

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 31. 8. 2020.

Prihvaćen / Accepted: 8. 11. 2020.

UDK / UDC: 72(497.16)“19“

DOI: 10.15291/ars.3200

Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata

Architecture and Urban
Development of Kotor between
the Two World Wars

SAŽETAK

Arhitektura Kotora u razdoblju između dva svjetska rata nije bila predmet cjelovitih historiografskih istraživanja. Cilj ovog rada, baziranog prije svega na analizi dostupne arhivske građe i međuratne periodike, jest uputiti na korpus arhitektonskih objekata, obilježja i protagoniste graditeljske djelatnosti međuratnog razdoblja. Analizirajući arhitektonske projekte i realizacije, kao i nacрте parcijalnih regulacijskih planova, urbana geneza se promatra i u svjetlu odnosa starog i novog, naslijeđene i moderne oblikovne koncepcije.

Ključne riječi: međuratna arhitektura, Kotor, graditeljska tradicija jadranskog primorja, regulacijski plan, Milan Zloković, Milan Karlovac

ABSTRACT

The architecture of Kotor in the period between the two world wars has not yet been a subject of comprehensive historiographical research. This paper, based primarily on the analysis of available archival sources and interwar periodicals, focuses on the architecture, features and protagonists of architectural and engineering activities in the interwar period. Analysing various architectural projects and realizations, as well as drafts of partial regulatory plans, the author observes the urban development of Kotor in the light of the relationship between old and new, inherited and modern design concepts.

Keywords: interwar architecture, Kotor, building traditions of the Adriatic littoral, regulatory plan, Milan Zloković, Milan Karlovac

Društveni i kulturni kontekst međuratnog graditeljstva u Kotoru i njegovi protagonisti

Tijekom međuratnog razdoblja, shodno promjenama u administrativno-teritorijalnoj podjeli Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije, Kotor se nalazio u okviru pokrajine Dalmacije do 1922. godine, Zetske oblasti do 1929. godine i potom Zetske banovine.¹

U Zetskoj oblasti, formiranoj sa sjedištem na Cetinju (1922.), Bokokotorski okrug je uspostavljen kao jedan od osam oblasnih okruga.² Prema službenim podacima iz 1928. godine, Kotor je bio centar Bokokotorskog sreza, jednog od 13 srezova Zetske oblasti, kao i jedan od njezinih 148 općinskih centara.³ Podatci službene statistike upućuju na to da je u ovom razdoblju samo nekoliko naselja na teritoriju Crne Gore imalo status varoši s više od 3000 stanovnika, i to Podgorica (10 000), Ulcinj (3704), Nikšić (3479) i Cetinje (3047) – Kotor je imao 2380, a okolne varošice nekoliko puta manje stanovnika – Dobrota 839, Prčanj 612, Muo 582 i Stoliv 296.⁴ Novine koje su dvadesetih godina izlazile na prostoru Crne Gore objavljivale su između ostalog i informacije o gradskim prilikama. Izvještavajući o teškoj situaciji u varošima na primorskom području, tijekom trećeg desetljeća bilježile su vijesti „o duhovnoj pasivnosti” Kotora. Djelovanje društva „Lovćen”, koje je osnovano 1922. godine s ciljem da „privatnom inicijativom radi na poljepšavanju varoši i okoline sa higijenskog, estetskog, saobraćajnog i građevinskog aspekta” trebalo je potaknuti poboljšanje.⁵ Aktivnosti ovog društva ostale su uglavnom nepoznate, osim skromnih podataka zabilježenih u onovremenom tisku, koje navodimo u daljnjem tijeku izlaganja. U gradu je u ovom razdoblju otvorena elektrana u privatnom vlasništvu (1926).⁶ Tijekom tridesetih godina, u okviru Zetske banovine, formirane novom administrativnom podjelom zemlje 1929. godine, Kotor je bio centar jednog od 32 sreza i jedne od 305 općina.⁷ U Zetskoj banovini, u kojoj je postojalo 36 gradova (varoši) i 25 varošica, uživao je status varoši, dok je Prčanj imao rang varošice.⁸

Državnu građevinsku politiku u trećem desetljeću 20. stoljeća vodilo je nekoliko institucija. Pod nadležnošću Ministarstva građevina, vodeće od njih, djelovalo je sedam građevinskih direkcija, s centrima u Ljubljani, Zagrebu, Dubrovniku, Sarajevu, Skoplju, Kruševcu i Novom Sadu i veći broj građevinskih sekcija.⁹ Na teritoriju Crne Gore nije bila osnovana posebna direkcija kao centar građevinske politike, već veći broj sekcija koje su se nalazile pod nadležnošću direkcija u Dubrovniku i Kruševcu.¹⁰ Jedna od građevinskih sekcija formiranih u crnogorskim gradovima imala je centar u Kotoru. Tijekom 1924.-1925. godine na njezinu čelu nalazio se inženjer Josip Monti, dok je 1927.-1928. dužnost šefa obavljao inženjer Frano Delić.

Za vrijeme dvadesetih i prve polovice tridesetih godina 20. stoljeća posebno važno za Kotor i šire područje bilo je djelovanje arhitekta Milana Karlovca. Početkom 1921. godine, arhitekt Karlovac, koji je prethodno boravio na Cetinju 1907., primio je dužnost šefa Građevinske sekcije Cetinjsko-barskog okruga, u zvanju inspektora Ministarstva građevina.¹¹ Njegov dolazak na Cetinje pokrenuo je polemiku u listovima *Crna Gora* i *Narodna riječ* u povodu skupoće i neizvođenja radova u Crnoj Gori, u kojoj je kritizirana Građevinska direkcija u Dubrovniku zbog njezine nemarnosti prema ovoj pokrajini.¹² Ovi navodi, kao i podatak prema kojem do Karlovčeva dolaska nisu poduzimani radovi na građenju putova i popravci mostova, svjedoče o stanju nezadovoljstva i teškim prilikama u Crnoj Gori u prvim poslijeratnim godinama. Poznato je da je arhitekt Milan Karlovac u dva navrata boravio u Kotoru, u kojem je proveo oko 30 godina i znatno doprinio izgradnji bokeljskih crkvenih i drugih objekata. Godine 1936. otputovao je iz Kotora u Split, gdje se i nastanio. U Splitu je preminuo nakon dvije godine.¹³ Tijekom višegodišnjeg boravka u Kotoru projektirao je i vodio nadzor nad radovima za restauraciju katedrale Sv. Tripuna, vodio je nadzor

nad izgradnjom pravoslavne crkve Sv. Nikole u Kotoru, pripremio nacrt i izveo radove na stubištu za župnu crkvu na Prčanju i njezinu novu kupolu. Po nacrtu Milana Karlovca realizirane su crkve u Škaljarima, Đurićima, Donjoj Lastvi, Krašićima i dr., kao i Parohijalni dom u Lastvi Grbaljskoj. Njegovo djelo je i nova velika zgrada „Zetske plovidbe” u Kotoru, a od ranijih radova kuća braće Makin i druge. Zvonik crkve Sv. Eustahija u Dobroti, koji je građen dugo, završen je prema projektu arhitekta Milana Karlovca početkom 20. stoljeća. Nerealiziran je ostao projekt za izgradnju hotela nad gradskom kavanom „Dojmi” i nacrt za garderobu i toalet kod Gradskih vrata. Odluku o gradnji hotela nad zgradom kavane „Dojmi”, u vrijednosti od 1,3 milijuna dinara, Opštinsko poglavarstvo je donijelo 1928. godine.¹⁴ Prva ofertalna licitacija za ustupanje radova bila je zakazana za 1. listopada iste godine.¹⁵

Uz Ministarstvo građevina Kraljevine Jugoslavije, koje je kao vrhovna državna institucija usmjeravalo arhitekturu državnih zdanja i istovremeno utjecalo na ukupni arhitektonsko-urbanistički razvoj, vodeću ulogu na teritoriju Zetske banovine imalo je Tehničko odjeljenje Kraljevske banske uprave, kao i tehnički odjeljci formirani pri sreskim načelništvima na Cetinju, u Nikšiću i Beranama. Tehnički odjeljak na Cetinju bio je nadležan za obimne poslove u četiri prostrana sreza, Cetinjskom, Barskom, Podgoričkom i Bokokotorskom i u svojem radu suočavao se s brojnim problemima, zloupotrebama, teškim životnim prilikama zaposlenih, a posebno s nedostatkom profesionalnog kadra.¹⁶

Tijekom tridesetih godina od posebnog značenja za graditeljstvo Kotora i Boke kotorske bilo je djelovanje arhitekta Milana Zlokovića, njegove ideje, projekti, realizacije i teorijska razmatranja.¹⁷ Prema pisanju *Glasa Boke*, do svibnja 1939. godine nastalo je nekoliko Zlokovićevih djela za ovo područje – zgrada Carinarnice u Kotoru, Dom narodnog zdravlja u Risnu, vila „Rivijera” u Herceg-Novom, plan za gradnju Doma kralja Aleksandra u Bijeloj, prijedlog za sistematizaciju zapadnog dijela kotorske obale, nekoliko tekstova o tehničkim i regulacijskim problemima Boke kotorske u kojima se zalagao „da Boka svoju staru fizionomiju prilagodi savremenim potrebama”,¹⁸ kao i projekt za Gradski paviljon u Kotoru.

Karakteristične društvene, ekonomske, socijalne i kulturne prilike u gradu i široj regiji, kao i tokovi u suvremenom graditeljstvu Kraljevine formulirani u vodećim, većim centrima, odražavali su se na području graditeljstva međuratnog Kotora, rezultirajući nedovoljnom arhitektonskom produkcijom, nedonošenjem regulacijskog plana šireg gradskog područja, kao i prevlašću tokova utemeljenih na naslijeđenoj oblikovnoj koncepciji ili preobraženih njezinim utjecajem. Ovakva koncepcija zasnovana na tradicionalnom mediteranskom graditeljskom modelu u historiografiji je prepoznata kao „mediteranstvo” u arhitekturi.¹⁹ S tim u vezi, teško je jasno izdvojiti reminiscencije romaničkog oblikovnog postupka koje se prožimaju s elementima folklornog stila.

Arhitektonska djelatnost u trećem desetljeću 20. stoljeća

Tijekom trećeg desetljeća 20. stoljeća sagrađene su zgrade hotela „Slavija” i tvornice „Riviera” u Škaljarima. Uz to, izvođeni su i radovi na dvama novim sakralnim objektima, rimokatoličkoj crkvi Gospe od Snijega u Škaljarima i pravoslavnoj crkvi-kapeli Sv. Vasilija Ostroškog u Dobroti.

Hotel „Slavija” u Škaljarima, vlasništvo kotorskih posjednika braće Radivović, u potpunosti moderno uređen, s velikim brojem soba, lijepim i prostranim vrtom, svečano je otvoren 26. 8. 1928. godine.²⁰ Manja dvokatna zgrada hotela, koja je izgrađena na obali mora, rekonstruirana je tijekom tridesetih godina 20. stoljeća. Poslije je na ovom prostoru sagrađen hotel „Fjord”.²¹ U istom razdoblju u Škaljarima je podignuta tvornica sapuna „Riviera”, vlasništvo mladih Kruševljana, Milutina i Aleksandra Vučkovića (1928.).²²

1.
Crkva Gospe od Snijega, Škaljari,
izgled pročelja, 2016. (foto: S.
Žunjić)

Church of Our Lady of Snow,
Škaljari, front façade, 2016

Kako je zabilježeno u natpisu na ploči koja je postavljena na glavnoj fasadi, crkva Gospe od Snijega sagrađena je 1925. godine „na uspomenu hrvatskog kralja Tomislava 925-1925. Škaljari na Stjepanovo 1925.” (sl. 1, 2). Pretpostavlja se da je podignuta na mjestu starijeg crkvenog objekta koji se u izvorima prvi put spominje oko 1600. godine.²³ Nova crkvena građevina realizirana je sredstvima crkve i priložima stanovnika župe Škaljari, prema projektu arhitekta Milana Karlovca iz 1897. godine, kao „jednobrodna građevina sa kvadratnom apsidom koja je od broda odvojena voltom”.²⁴ Postojeći izgled upućuje na precizniji opis zdanja kao uzdužne građevine naglašenog pružanja masa duž glavne osi ulaz-oltar, nad čijim se pročeljem uzdiže kula-zvonik i koja se završava peterostranom apsidom. Elementi oblikovanja kompozicije inspirirani različitim stilovima prošlosti – romanikom, renesansom, baroknim zvonnicima primorske regije, povezani su u akademskom stilu u novu arhitektonsku cjelinu, pročišćenih fasadnih površina bez ornamentalne plastike. Fasadne

2.
Crkva Gospe od Snijega, Škaljari,
bočni izgled, 2016. (foto: S. Žunjić)

Church of Our Lady of Snow,
Škaljari, lateral façade, 2016

plohe pročelja, kao i okviri polja izvedenih na bočnim fasadama obrađeni su u izgledu pravilnog sloga kamenih blokova. Zvonik je na glavnoj fasadi akcentiran u vidu središnjeg segmenta koji presijeca horizontale i trokutasti krovni zabat. Ovaj središnji dio naglašen je u prizemnoj zoni neorenesansnim portalom masivnog okvira s trokutastim zabatom, dok je njegov gornji pojas raščlanjen plitkim pravokutnim poljem s dva mala pravokutna prozorska otvora i završnim konzolnim vijencem. Bočni dijelovi glavne fasade simetrično su podijeljeni na manje pravokutne segmente s prozorskim otvorima uokvirenima potprozornikom i arhivoltom, s naglašenim zaglavnim kamenom i stiliziranim kapitelima. Bočne fasadne površine raščlanjene su vijencima i shematiziranim pilastrima na ožbukana obojena polja, perforirana jednim bočnim portalom i lučno završenim prozorskim otvorima, oblikovanima u skladu s rješenjem prozora pročelja. Prema istom nacrtu riješeni su i prozorski otvori na fasadama apside i manjeg korpusa ispred nje, u čijem je zabatu izveden i jednostavni okulus. Na pročelnoj strani iz dvoslivnog krova crkvenog zdanja uzdiže se kula-zvonik, čiji je gornji dio oblikovan udvojenim lučnim otvorima na svakoj od strana, balustradom i pilastrima završenima jonskim kapitelima. Ovaj otvoreni segment zvonika nadvišen je poligonalnom krovnom piramidom na dvodijelnom postolju, na kojem su izvedeni okulusi i urezana kvadratna polja.

U međuratnom razdoblju u Dobroti je sagrađena mala crkva-kapela posvećena sv. Vasiliju Ostroškom. Odbor za izgradnju, osnovan 1925. godine, uspio je do 1940. otkupiti zemljište za groblje i „podignuti kapelicu bez zvonare”, čiji su temelji bili posvećeni do lipnja 1928. godine.²⁵ Crkveni odbor je poslije bio proširen, kada se na njegovu čelu nalazio patrijarh Gavrilo i kada je odobreno podizanje crkve u spomen na kralja Aleksandra (1938).²⁶ Nakon stradanja u potresu 1979. godine,²⁷ obnovljena je u obliku male, jednostavno oblikovane kapele s pravokutnom apsidom na istočnoj strani i zvonikom u vidu jednog lučnog otvora za zvono na pročelnoj fasadi (sl. 3). Pored ove male crkve-kapele poslije je sagrađena nova crkvena građevina koja je posvećena istom svetcu (1970.).

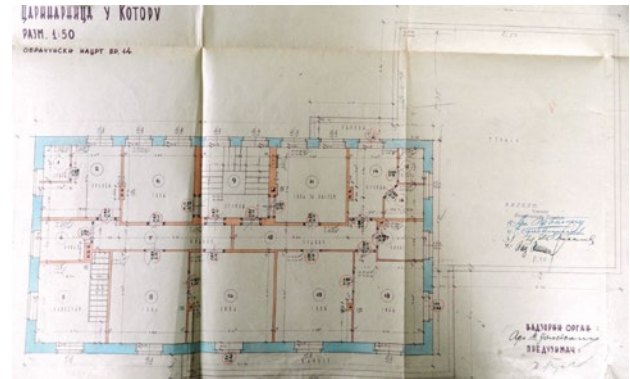
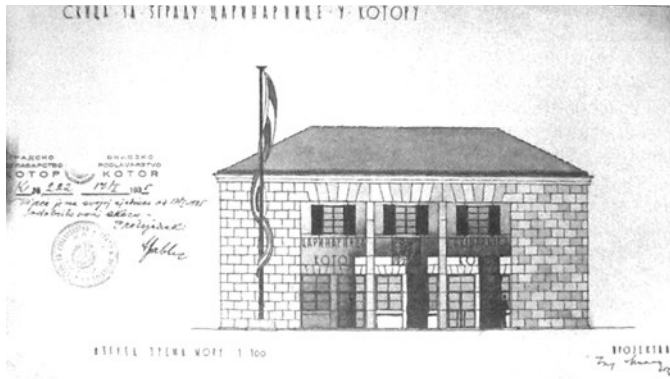
Arhitektonska djelatnost u četvrtom desetljeću 20. stoljeća

U odnosu na prethodno desetljeće, tijekom tridesetih godina 20. stoljeća započeti su ili su izvođeni radovi na većem broju novogradnji – Domu Narodnog univerziteta, zgradi gimnazije, novoj klaonici. Realizirani su projekti Carinarnice, Javne

3.
Crkva-kapela Sv. Vasilija
Ostroškog, Dobrota, glavni izgled,
2016. (foto: S. Žunjić)

Church-chapel of St Basil of Ostrog,
Dobrota, main view, 2016

4.
Carinarnica, Projekt, 1935.,
Milan Zloković (izvor: LJILJANA
BLAGOJEVIĆ /bilj. 18./)

Customs House, project, 1935,
Milan Zloković

5.
Carinarnica, Projekt-obračunski
nacrt br. 14, tlocrt (izvor: DACG,
F TOBU, F 16 - Srez Kotor)

Customs House, project and cost
estimate nr. 14, ground plan

burze rada i radničkog skloništa, zgrade a. d. „Boka”, objekata u kompleksu tvornice „Riviera” braće Vučković i tvornice namještaja Antona Šmita, rekonstrukcije hotela „Slavija”, kao i određeni broj stambenih objekata na području Škaljara i Dobrote. Jedan broj starijih građevina rekonstruiran je za nove namjene (Ruski invalidski dom na Prčanju, Dom Jadranske straže u Dobroti).

Osim vijesti o postavljanju kamena temeljca Doma Narodnog univerziteta u Kotoru, čija je gradnja inicirana zalaganjem školskog nadzornika Nikole Raška (1933.),²⁸ podatci o tijeku i ishodu radova ostali su nepoznati tijekom istraživanja. Nepoznat je i ishod inicijative Kola srpskih sestara na izgradnji ženske stručne škole.

6.
Carinarnica, izgled fasade prema
rijeci Škurdi, 2018. (foto: S. Žunjić)

Customs House, façade facing the
Škurda River, 2018

Ova ženska udruga je 1939. godine donijela odluku o podizanju zgrade za Žensku zanatsku školu u Kotoru, koju je otvorila znatno prije (1929.). Budući da se uzdržavala od članarine i priloga dobrotvora, uputila je poziv građanstvu i udruženjima za prikupljanje novčanih priloga.²⁹ Kako je objavljeno početkom 1940. godine, bili su otkupljeni zemljište i zgrade planirane za renoviranje i adaptaciju za potrebe Doma staraca u Kotoru. U planu je bila i izgradnja novog objekta za Dječje nahodište.³⁰

Početkom četvrtog desetljeća na Prčanju je podignut Ruski invalidski dom. Nalazio se u zgradi „Pansiona Jadran” koju je Udruženje ruskih ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji otkupilo 1930. godine i zatim renoviralo. Zbog znatno većih potreba za smještajem, godine 1933. otkupilo je i kuću Frana Malića na Prčanju. U poslijeratnom razdoblju zgrade Ruskog invalidskog doma korištene su kao Invalidski dom Udruženja ratnih invalida FNJR „Ivan Milutinović”.³¹

Tridesetih godina 20. stoljeća započeti su radovi na novogradnji gimnazije u Kotoru. Odbor za izgradnju nove gimnazijske zgrade osnovan je na sjednici Gradskog vijeća u srpnju 1935.,³² jer stara zgrada³³ nije zadovoljavala potrebe nastave prema odredbama novog školskog zakonodavstva. U tu svrhu je banovinskim budžetom za 1935./1936. godinu bila predviđena prva rata kredita od 500 000 dinara,³⁴ dok je posebna komisija, u čijem su radu sudjelovali banovinski arhitekti Radovan Beljić i Petar Vukotić, pregledala nekoliko ponuđenih terena i odredila Rakite kao najpogodnije mjesto za novogradnju.³⁵ Banska uprava je odobrila realizaciju godinu dana poslije (1. 9. 1936.). Budući da je prema Zakonu o srednjim školama bila u obavezi svojim sredstvima graditi gimnazijske zgrade, budžetom za 1936./1937. godinu odredila je 400 000 dinara za početne radove i izdala nalog Tehničkom odjeljenju za hitnu pripremu planova novog objekta.³⁶ Izgradnja je počela 1937. godine.³⁷ *Glas Boke* je u razdoblju od svibnja do rujna izvještavao o radovima na iskopima i postavljanju temelja lijevog krila objekta, koje je izvodilo poduzeće „Rade Neimar” Gligorija Vukčevića (1937.).³⁸ Nakon što je novi kredit od 300 000 dinara utrošen u rujnu 1937., poduzeće inženjera Vukčevića privremeno je prekinulo izvođenje radova.

Sredstva potrebna za njihov nastavak nisu bila osigurana tijekom 1938. godine,³⁹ tako da se gimnazija i početkom školske 1939./1940. godine nalazila u staroj iznajmljenoj kući, neprikladnoj za utrostručeni broj učenika, dok se i dalje čekalo na podizanje nove zgrade na prije postavljenim temeljima.⁴⁰ Banovinskim budžetom za 1940./1941. godinu bili su predviđeni posebni krediti za dovršenje novih gimnazijskih objekata, kada je za nastavak radova na Kotorskoj gimnaziji planiran hipotekarni zajam od šest milijuna dinara.⁴¹ Izvjesno je da su daljnji radovi bili obustavljeni uslijed ratnih okolnosti 1941. godine.

Krajem tridesetih godina 20. stoljeća sagrađena je zgrada kotorske Carinarnice (1938. – 1939.). Jednostavno oblikovani objekt realiziran je u duhu tradicionalne arhitekture šire primorske regije prema projektu arhitekta Milana Zlokovića (sl. 4-6).⁴² Na pripremi plana prethodno je radio Ivan Grego, član općinskog Građevinskog odbora, pri izradi Regulacionog plana za dio grada na obali 1934. godine.⁴³ Zgradu Carinarnice osmislio je kao jednokatnicu s prostranim spremištem i stanom za poslužnika u prizemlju te kancelarijama i stanom za upravnika na etaži (sl. 13). U kompoziciji pročelne fasade, naglašene rustične obrade podnožja i uglova, koja je perforirana lučno završenim otvorima simetričnog rasporeda, udvojenim na krajnjim dijelovima kata, zapaža se inspiracija elementima primorske graditeljske tradicije romaničke provenijencije.

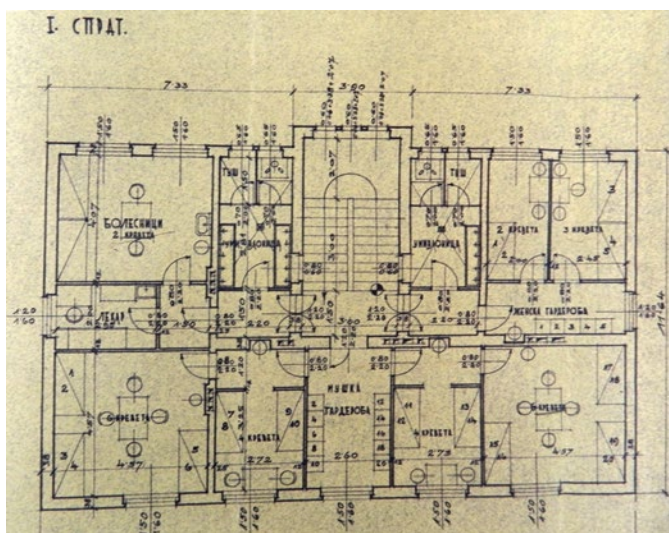
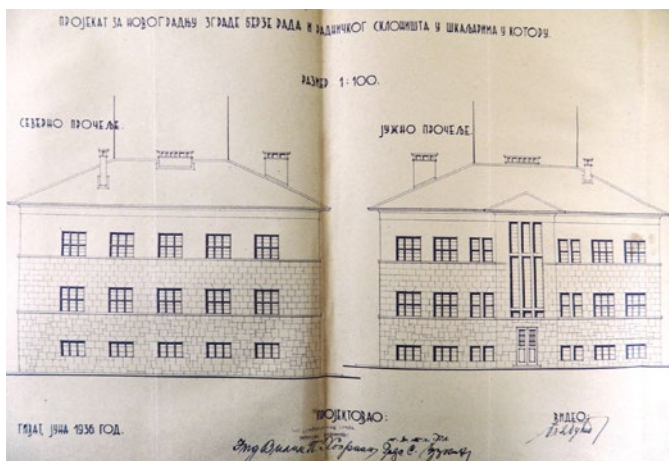
Kompletan tehnički elaborat Carinarnice, s nacrtima i predračunom, bio je prihvaćen na sjednici Gradskog vijeća 15. 9. 1935. godine. Time je odobrena izgradnja na obali prema nacrtu Milana Zlokovića, nakon što je više godina ovo pitanje bilo neriješeno.⁴⁴ Tri varijante projekta kotorske Carinarnice, zajedno s fotografijama iz završne faze gradnje, čuvaju se u obiteljskoj ostavštini Zlokovića.⁴⁵ Projektom iz

1935. godine planirana je kompaktna kamena kubična struktura pokrivena četverovodnim krovom, s trijemom arhitravne konstrukcije na stupovima kvadratnog presjeka u ravnini fasade (sl. 4). Kasnija nedatirana verzija projekta prikazuje izmijenjenu, asimetričnu kompoziciju objekta uz koji je postavljen magazin, jednostavnije oblikovanih ožbukanih fasada, s podnožjem, okvirima prozora i ulaznim trijemom arhitravne konstrukcije na okruglim stupovima na razini prizemlja, izvedenima kamenom. Ovim projektima predviđeno korištenje tradicionalnih elemenata i materijala u kombinaciji s modernim dizajnom uočljivo je u izvođenju skulpture u niši prvoga kata, kamenog podnožja u prizemlju, primjeni moderne tipografije i moderniziranog reljefa državnoga grba. Zgrada koja je realizirana prema izmijenjenom projektu 1938. godine, u tradicionalnoj maniri, od kamena i s otvorima kamenih okvira, u historiografiji je preciznije definirana kao „sintetičko savremeno tumačenje primorskog modela gradnje, bez modernističkih ili klasicističkih elemenata” (sl. 6).⁴⁶ Crtež tlocrta kata realiziranog objekta prikazuje prostor organiziran oko središnje postavljenog hodnika, završenog sanitarnim čvorovima na krajevima, duž kojeg je na jednoj strani raspoređeno nekoliko soba i ureda sa sporednim stubištem, dok su na drugoj soba za inspektora, dvije kuhinje s dodatnim prostorijama i središnje postavljeno glavno stubište (sl. 5). Na dužim stranama zgrade nalaze se dva balkona, dok je na bočnoj izvedena prostrana terasa.⁴⁷

Nakon nekoliko neuspjelih licitacija, na koje se sudionici nisu prijavljivali zbog niskih cijena, na licitaciji održanoj 10. 1. 1938. godine radovi su dodijeljeni inženjeru Žarku Pajeviću iz Beograda.⁴⁸

Glas Boke je od ožujka do listopada 1938. godine pažljivo pratio izgradnju Carinarnice, počevši od rušenja starih zgrada tzv. „Bauhofa” (Arsenala), čiji je prostor dijelom obuhvatila nova Carinarnica, do početka unutrašnjeg uređenja objekta. Radovi su u potpunosti završeni u travnju 1939. godine.⁴⁹ U blizini nove Carinarnice na obali Gradsko poglavarstvo je zatim dodijelilo zemljište za gradnju nove zgrade pošte, koja je najavljena krajem 1940. godine i za koju je bila raspisana licitacija za dodjelu radova.⁵⁰

Istovremeno s Carinarnicom realizirana je zgrada Javne burze rada i radničkog skloništa u Škaljarima, inicijativom i sredstvima Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja (sl. 7-9). Godine 1936. Ministarstvo je zatražilo je da se angažira arhitekt, pripreme i dostave na uvid planovi i tehnički elaborat Radničkog skloništa u Kotoru, s obzirom na to da se broj putujućih nezaposlenih radnika povećao, a veliki broj njih prijavio kotorskoj Berzi rada za pomoć ili posredovanje za namještenje tijekom prvih mjeseci iste godine.⁵¹ Krajem 1936. Građevinski odbor je donio odluku o podizanju zgrade na lokaciji u blizini župne crkve u Škaljarima.⁵² Nakon nekoliko neuspješno okončanih licitacija zbog niskih cijena predračuna,⁵³ ugovor o izvođenju radova sklopljen je s građevinskim poduzećem „Ivanišević” iz Splita (1937.) koje ih je realiziralo 1937. – 1939. godine.⁵⁴ Prema jednoj novinskoj vijesti od kolovoza 1937., izgradnja Radničkog azila u Kotoru bila je odobrena prema nacrtu arhitekta Zlokovića.⁵⁵ Istraživanjem arhivske građe i opservacijom arhitektonskih objekata u Škaljarima zaključuje se da je zgrada za Berzu rada i radničko sklonište u Kotoru izvedena prema projektu koji je osmišljen u lipnju 1936. i koji je potpisao inženjer – pukovnik Vilim P. Hofman, šef Građevinskog ureda komande Pomorskog arsenala (sl. 7-8).⁵⁶ Ovim projektom kreirana je dvoetažna zgrada kubične forme s četverovodnim krovom, prizemlja namijenjenog za čekaonice, prostorije za činovnika i šefa, kuhinju, blagovaonicu i dodatne odaje te katnog dijela rezerviranog za sobe s dva, tri, četiri i šest kreveta, garderobe, umivaonice i posebnu prostoriju za liječnika. Katnost zgrade akcentirana je na fasadama razdjelnim vijencima i ublažavanjem kamene rustike, do njezina izostavljanja na drugoj etaži. Fasadne površine perforirane su jednostavnim pravokutnim prozorskim otvorima, manjih dimenzija na prizemlju i

7.
Zgrada Burze rada i radničkog skloništa, Projekt-izgledi, 1936. (izvor: DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor)

Labour Exchange and Workers' Shelter, project and views, 1936

8.
Zgrada Burze rada i radničkog skloništa, Projekt-tlocrt prvog kata, 1936. (DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor)

Labour Exchange and Workers' Shelter, project and first-floor plan, 1936

9.
Zgrada Burze rada i radničkog skloništa, izgled glavne fasade, 2018. (foto: S. Žunjić)

Labour Exchange and Workers' Shelter, main façade, 2018

većih na katovima. U njihovu komponiranju, kao i rješenju tlocrta kata, primijenjen je akademski princip osne simetrije. Trodijelna kompozicija južne fasade istaknuta je središnjim rizalitom s trokutastim krovnim timpanonom na kojem je izveden jednostavno oblikovani portal i trodijelni prozorski segment trakaste forme, u stilu moderne arhitekture, namijenjen osvjetljenju stubišnog prostora (sl. 9).

Dom Javne berze rada svečano je otvoren 14. 5. 1939. godine, u nazočnosti ministra socijalne politike i narodnog zdravlja.⁵⁷ *Glas Boko* je ovom događaju posvetio posebnu pozornost, zabilježivši, između ostalog, da kotorski „Dom Javne berze rada, prvi u Zetskoj banovini, sagrađen najmodernije i sa svim higijenskim uslovima” ima prostorije ekspoziture Javne berze rada, veći broj soba za prenočište radnika po minimalnoj cijeni, kuhinju i kupaonicu kojima će se moći koristiti i radnici i građanstvo.⁵⁸ Prvotni izgled objekta, koji se danas upotrebljava za višeobiteljsko stanovanje, izmijenjen je kasnijim prepravcima i dogradnjama.

Druga polovica četvrtog desetljeća bila je produktivna na području industrijske arhitekture, kada je realizirano nekoliko tvorničkih novogradnji u naselju Škaljari, koje se razvijalo u industrijski dio grada. Zalaganjem braće Vučković podignuta je moderna destilerija ulja 1935. godine, kada je u kompleksu objekata tvornice sapuna „Riviera” sagrađena nova velika zgrada i potom počelo montiranje strojarških instalacija najmodernijeg tipa.⁵⁹ Sljedeće 1936. godine, u tvornici „Riviera” građena je

još jedna nova zgrada, u neposrednoj blizini tvorničkog dimnjaka, u svrhu smještaja novoga kotla.⁶⁰ Krajem iste godine najavljeno je i podizanje nove zgrade tvornice pokućstva „Lada” u Škaljarima „koja će biti veoma prostrana, a po svom uređaju jedna od najmodernijih u zemlji”,⁶¹ što je i realizirano 1938.-1939. godine, sudeći prema novinskim vijestima objavljenima u povodu izvođenja radova na novim tvorničkim postrojenjima u Škaljarima – novoj tvornici glicerina, vlasnika braće Vučković i novoj tvornici namještaja Antuna Šmita, vlasnika tvornice pokućstva „Lada”, u blizini Vojne bolnice. Ovi objekti bili su dovršeni do veljače 1939. godine, kada su izvedene probe u tvornici glicerina i završeni radovi na drvenoj krovnoj konstrukciji nove tvorničke zgrade A. Šmita.⁶² Izgradnju tvorničkih postrojenja, kao i hotela „Slavija”, Berze rada i početak radova na zgradi gimnazije istaknuo je onovremeno anonimni suradnik *Glasa Boke* kao realizacije kojima se Škaljari razvijaju u „napredno predgrađe Kotora”.⁶³ Fragmentarno sačuvana građa u DACG-u potvrđuje sudjelovanje Gligorija Vukčevića, ovlaštenog građevinskog inženjera, na pripremi planske dokumentacije za radove u kompleksu tvornice „Riviera” označene kao rekonstrukcija i nadogradnja u srpnju 1938. godine (sl. 10).⁶⁴ Budući da sačuvani crteži projekta ne pružaju dovoljno jasne podatke o planiranim i izvedenim radovima, mogućnost da se Vukčevićev plan iz 1938. godine odnosi na radove na novoj tvornici glicerina, izvođene 1938. – 1939., ostaje u domeni pretpostavke do nastavka istraživanja. Dogradnje u tvornici „Riviera” planirane su i 1940. godine.⁶⁵ Danas se „Riviera”, tvornica za proizvodnju sapuna, svijeća, kristalne sode i rafinerija ulja, nalazi u ruševnom stanju.

Krajem tridesetih godina izvođeni su i radovi na novoj gradskoj klaonici. Inženjer Nestor Seferović, profesor Srednje tehničke škole u Beogradu, pripremio je još 1930. godine tehnički elaborat nove klaonice, na zahtjev kotorske općinske uprave. Izgradnja je počela znatno kasnije, tako da su pripremni radovi, niveliranje i snimanje terena završeni u jesen 1937. godine, na lokaciji koju je Gradsko vijeće odredilo u gornjem toku rijeke Škurde iza Crnogorskog pazara.⁶⁶ Daljnje aktivnosti na realizaciji projekta potvrđuju određeni podatci zabilježeni u djelovodniku banovinskog arhitekta Petra Vukotića za 1939. godinu.⁶⁷

U drugoj polovici četvrtog desetljeća rekonstruiran je hotel „Slavija” (sl. 11-12), nakon što je zgradu kupio Lale Zuber, vlasnik parobrodarskog poduzeća „Zetska plovidba” tridesetih godina i zatim je preuredio, dogradivši kat i dva bočna krila orijentirana prema moru.⁶⁸ Izgradnja novog hotela koji je imao 60 soba koštala je

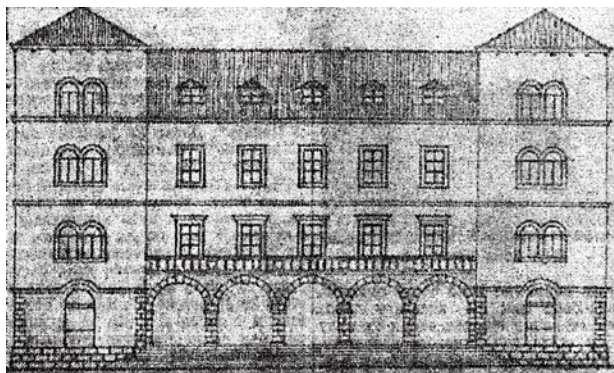
10.
Tvornica „Riviera” braće Vučković,
Crtež za novi izgled pročelja,
1938., Gligorije Vukčević (izvor:
DACG, F TOBU, F 16 - Srez
Kotor)

“Riviera” factory owned by the
Vučković brothers, new façade
design, 1938, Gligorije Vukčević

11.
Hotel „Slavija”, Crtež izgleda fasade
prema moru (izvor: *Politika*,
11. 7. 1938.)

Hotel “Slavija”, drawing of the
seafront façade

12.
Hotel „Slavija”, izgled fasade prema
moru (izvor: www.radiokotor.info/radio/index.php/78-lokalne-vijesti/4723-kotorska-slavija-sjecanje-od-zlata, 6. 6. 2015.)

Hotel “Slavija”, seafront façade

više od milijun i pol dinara.⁶⁹ Radove kojima je tijekom 1936. – 1939. godine realiziran ogradni zid, uređen park i dograđena dva nova krila s posebnom pozornošću pratio je kotorski list *Glas Boke*. Rekonstrukcija je započela odlukom kojom je Gradsko vijeće odobrilo izgradnju ogradnog zida, ocijenivši da su kreirajući plan ograde „arhitekti imali u vidu spoljašnje preuređenje hotela, unutrašnje preuređenje soba u starim stilovima i uređenje parka, tako da su sačinili harmoničnu cjelinu” (30. 4. 1936.).⁷⁰ Ogradni zid duž kompleksa zemljišta „Zetske plovidbe”, izveden od grubo tesana i fugirana kamena „sa velikim otvorima u kojima su namještene čipke u vertikalnom pravcu, pokriven tiglama, tako da ostavlja veoma prijatan utisak” završen je polovicom 1936. godine.⁷¹ Zatim je realizirano preuređenje hotelskog objekta i uređenje hotelskog parka, nakon što je predložene nacрте arhitekta Matejana odobrio predsjednik „Zetske plovidbe”.⁷² Parkovski prostor lijevo od ulaza bio je skoro sasvim uređen krajem 1936. godine – puteljci su vodili kroz aleje raznovrsnog ukrasnog bilja i cvijeća čije su krajnje točke akcentirane starinskim kamenim i zemljanim vazama, izvedeni su vodoskok i bunar, a u sredini aleje pored ogradnog zida dekorativna špilja. Duž mora, od kupališta do ograde, dovršeno je šetalište od crvenih i bijelih kamenih ploča iz Đurića, a potom je počelo uređenje preostalog dijela parka, na kojem su predviđeni teniska igrališta i ribnjak.⁷³ S obzirom na postojanje obližnje gradske klaonice, neodgovarajuće planiranoj rekonstrukciji hotela u parkovskom ambijentu, zahtijevano je njezino izvođenje na prikladnijem mjestu.⁷⁴ Dogradnja

dvaju novih krila hotelskog objekta nastavljena je nakon odluke Gradskog vijeća o rušenju stare klaonice krajem 1937. godine.⁷⁵

Glas Boke je od ožujka do rujna 1938. precizno izvještavao o radovima tijekom kojih je dograđen treći kat na dvama novim krilima, realizirano je prekrivanje krova, zasađivanje bilja, uređenje novih staza i teniskog igrališta. Hotelska zgrada dobila je vanjsku oplatu tzv. „tera-bonom”, koja je sadržavala samljeveni korčulanski kamen, što joj je davalo lijepu bijelu boju.⁷⁶ Nakon dogradnji i preuređenja hotel je dobio konačnu formu troetažnog kubičnog zdanja s mansardom i dvama kraćim bočnim krilima povezanim na nivou prizemlja petodijelnim arkadnim trijemom. Postavljanjem ulaznih vrata s nadsvijetlom unutar arkade, ovaj rustično oblikovani trijem mogao se zatvoriti i otvoriti prema terasi ispred njega.

U stilskom pogledu hotel „Slavija” može se smatrati ostvarenjem jedne varijante univerzaliziranog moderniziranog nacionalnog stila. U oblikovanju kompozicije, u skladu s graditeljskom tradicijom jadranskog primorja i Boke kotorske, primijenjeni su jednostavna rješenja fasada i okvira prozorskih otvora, kosi krov blagog nagiba, prozori s dvokrilnim vanjskim kopcima, krovni prozori na donjem rubu krova, lučni trijem s terasom na katu s balustradom. Eksterijer je oblikovan primjenom simetrije. Fasada orijentirana prema moru komponirana je s posebnom pozornošću trodijelnom podjelom, profiliranim vijencima, pravokutnim prozorima u ujednačenom nizu na središnjem dijelu i lučnim prozorskim otvorima na kutnim paviljonima. Isticanjem ugaonih rizalita s trokutastim krovnim zabatima ostvarena je trodijelna podjela, dok je uvođenjem lučnog trijema kao vezujućeg elementa kreirana skladna cjelina. U njihovu pozicioniranju i oblikovanju moguće je zapaziti i evociranje elemenata primorske graditeljske tradicije romaničke provenijencije. Na fasadi orijentiranoj prema parku posebno je naglašen središnji rizalit, perforiran vertikalnim nizom malih kvadratnih prozora u kojem se uočava utjecaj moderne arhitekture. Ovaj središnji segment završava se lučnim prozorskim otvorom i polukružnim timpanonom u krovu.

Nakon potresa 1979. godine park-hotel „Slavija” je srušen.⁷⁷ Na ovom prostoru je poslije sagrađen hotel „Fjord”, koji je porušen u travnju/svibnju 2018. godine.

Više podataka o aktivnostima na podizanju Sokolskog doma, za koje je objavljeno da ih je započelo Kotorско sokolsko društvo krajem 1940. godine,⁷⁸ ostalo je nepoznato tijekom istraživanja. Udruženje Jadranska straža realiziralo je projekt svojeg Doma u Dobroti. Prema pisanju lista *Pravda* od 1. srpnja 1939., projektom je bila predviđena adaptacija triju starih ruševnih kapetanskih kuća koje su „nadograđene i međusobno povezane tako da se sačuvao stari primorski stil”.⁷⁹ Iz tog razloga početkom 1938. godine Dobrotu su posjetili arhitekt Đorđe Tabaković,⁸⁰ potpredsjednik Oblasnog odbora Jadranske straže u Novom Sadu i inženjer Vinko Đurović, docent Univerziteta u Beogradu i potomak ugledne prčanjske porodice pomoraca, u povodu obnove kapetanske palače Radoničić koju je novosadska Jadranska straža kupila kako bi je adaptirala za svoje potrebe.⁸¹ Tabaković je u suradnji s Đurovićem pripremio planove za adaptaciju kupljenih zgrada za Dječiji dom Jadranske straže, kojima je bila predviđena dogradnja po jednoga kata na velikoj i maloj zgradi, uz očuvanje starog stila i izgleda, preuređenje unutrašnjosti kako bi se u većoj zgradi mogli smjestiti nastavnici i veliki broj djece, a u manjoj prostorije za upravnika, liječnika, ekonomu, urede, ambulantu, poslugu i dr., kao i aranžman parka na okolnom prostoru.⁸² Pri adaptaciji palače Krsta Radoničića za potrebe Jadranske straže podignuta je i natkrivena terasa sa 16 stupova.⁸³ Radovi koji su počeli u jesen 1938., izvođeni su i tijekom sljedeće godine. Dom Jadranske straže bio je završen i svečano posvećen 23. 7. 1939. godine.⁸⁴ Danas se u zgradi nalazi Institut za biologiju mora Univerziteta Crne Gore.

Regulacijski planovi i realizacije u svjetlu odnosa naslijeđene i moderne arhitektonske koncepcije

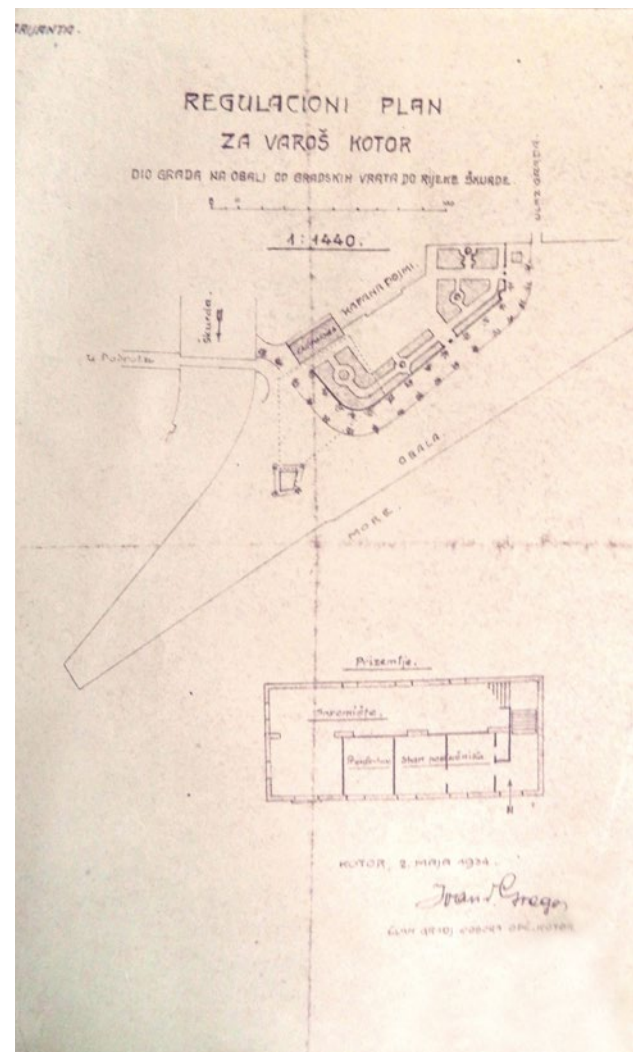
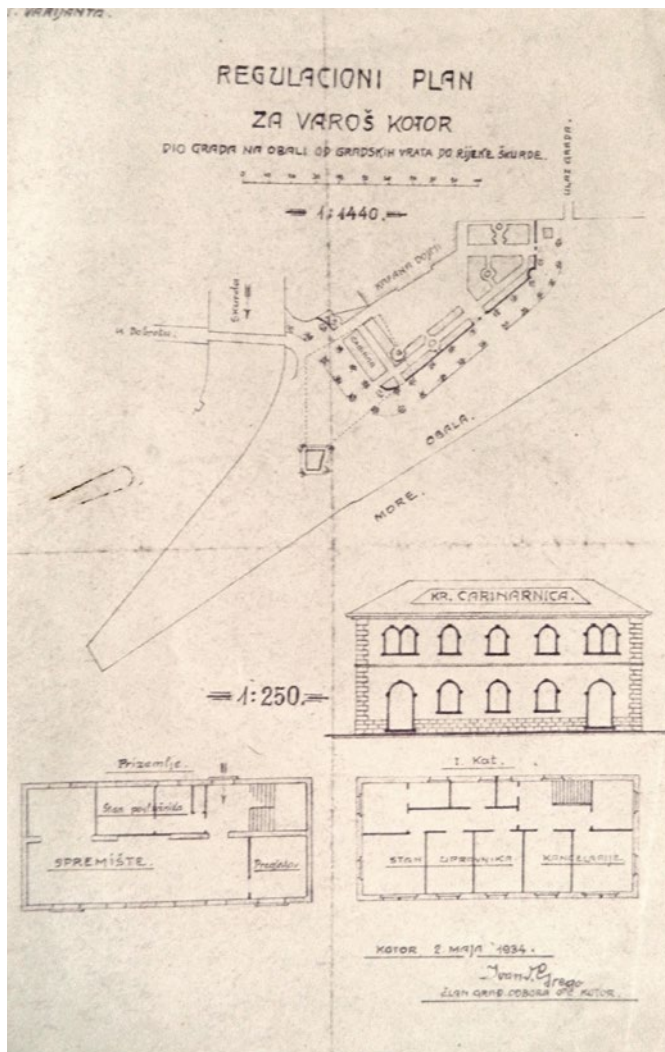
13.
Regulacijski plan za dio varoši Kotor na obali, I. varijanta-s izgledom Carinarnice, 1934., Ivan Grego (izvor: DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor)

Partial regulatory plan for the seafront of Kotor, version I with the Customs House, 1934, Ivan Grego

14.
Regulacijski plan za dio varoši Kotor na obali, II. varijanta, 1934., Ivan Grego (izvor: DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor)

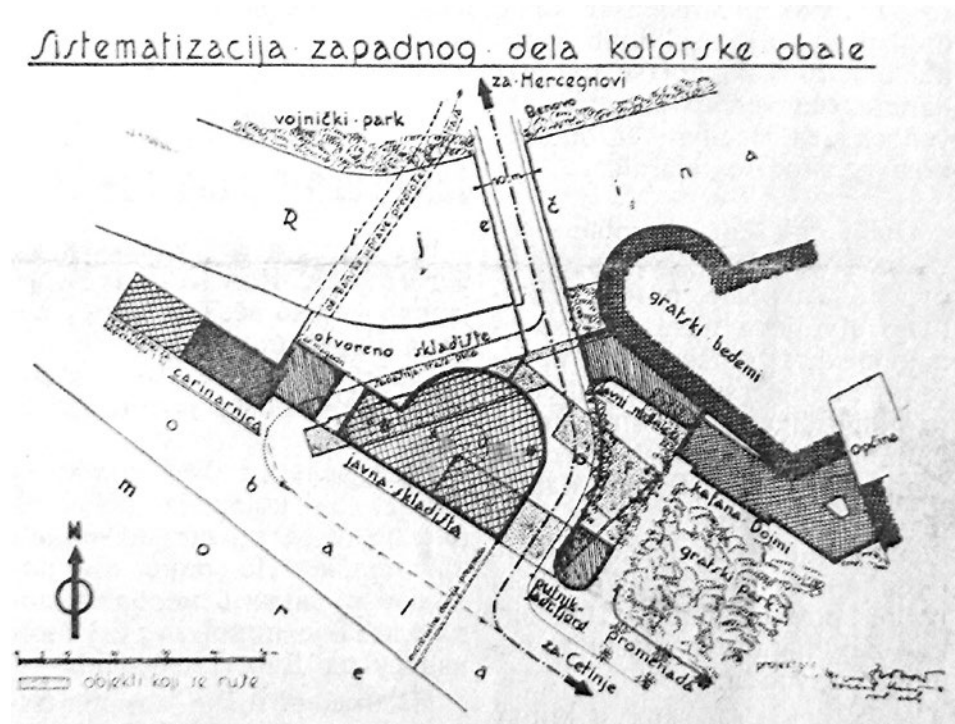
Partial regulatory plan for the seafront of Kotor, version II, 1934, Ivan Grego

I pored obvezujućih normi (1922., 1925., 1932.), aktivnosti na izradi parcijalnih regulacijskih planova zabilježene su za pojedine dijelove grada tek sredinom i u drugoj polovici tridesetih godina. Tako je nacrt regulacijskog plana za dio Kotora na obali, od gradskih vrata do rijeke Škurde, kojim je trebalo predvidjeti izvođenje novih objekata carinarnice, lučke kapetanije, javnih skladišta, turističkog paviljona i garderobe-toaleta kreiran 1934.-1935. godine. Na početku, godine 1934. na pripremi regulacijskog plana za dio grada na obali radio je Ivan Grego, član Građevinskog odbora općine Kotor (sl. 13, 14).⁸⁵ Plan koji je potpisao Grego upućuje na prvotnu namjeru nadležnih vlasti da se ovaj prostor uredi kao park, a Carinarnica izgradi pored gradskih bedema. Prvom verzijom plana predviđeno je uređenje parka koji bi se završavao poprečno postavljenom zgradom Carinarnice prije skretanja za Dobrotu preko rijeke Škurde, dok je prema drugoj verziji plana Carinarnica smještena u nastavku kavane „Dojmi”, tako da gleda na park koji se prostire ispred i u formi luka skreće do rijeke. U javnosti je u povodu planiranja obalskog prostora i lokacije nove Carinarnice tijekom 1934. – 1935. godine vođena polemika između pristalica gradnje na obali, na mjestu ruševina „Bauhofa” (Arsenala) i njihovih protivnika

15.
Sistematizacija zapadnog dijela
kotorske obale, 1935., Milan
Zloković (izvor: *Glas Boke*, 158
/1936./, 1-2)

Systematization of the western
part of Kotor's seafront, 1935,
Milan Zloković

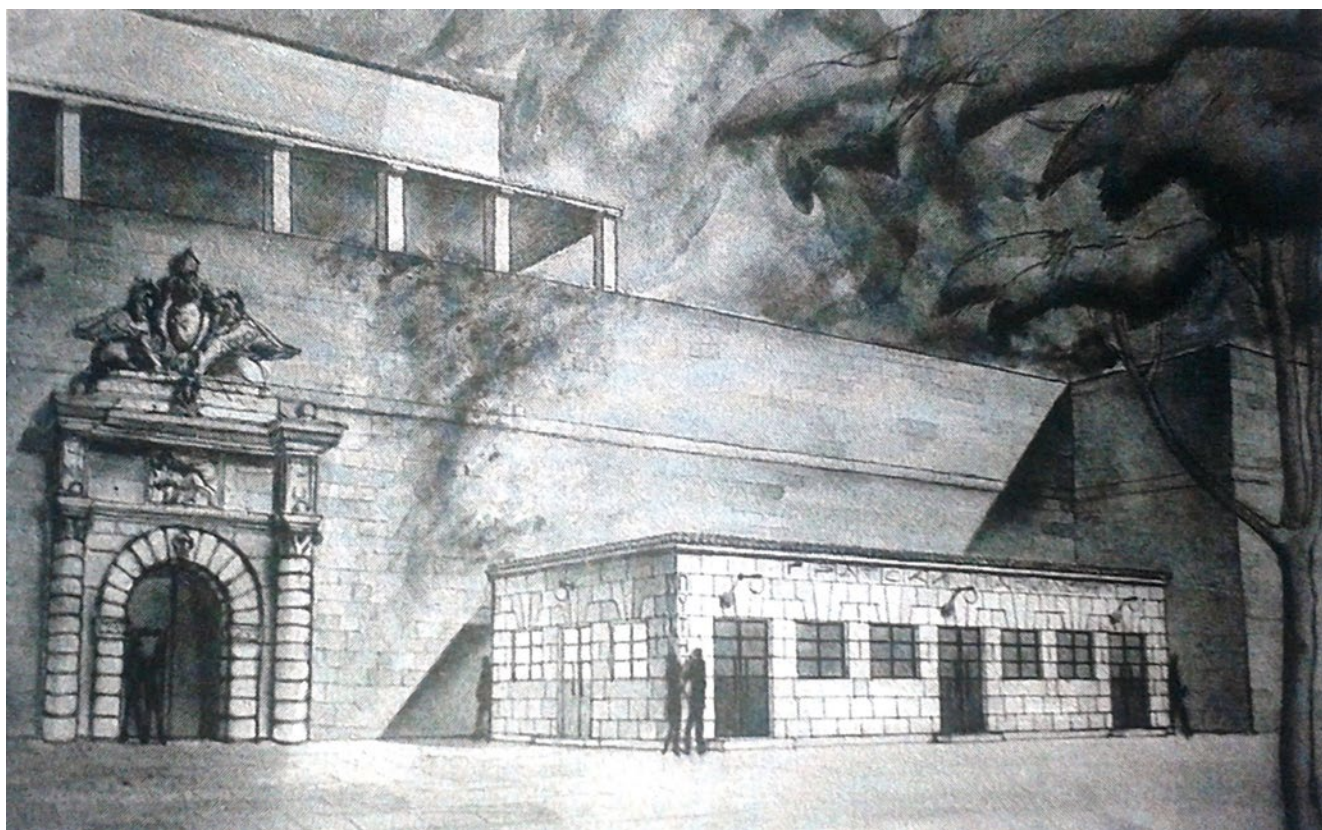
koji su smatrali da ovaj prostor treba u cjelini parkirati (uređiti kao park), a Carinarnicu podignuti na drugom mjestu. Vođena na stranicama *Glasa Boke*, polemika je završena u ožujku 1935. kada je Gradsko poglavarstvo razradu projekta dodijelilo arhitektu Milanu Zlokoviću, sa zadatkom definiranja konačnog položaja zgrade na mjestu postojeće Carinarnice na obali.⁸⁶ Okončavajući polemiku, Zloković je posebno naglasio da se urbanističke sugestije mogu kritički iznositi samo ako su potkrijepljene tehnički i estetski dobro proučenim činjenicama i zaključio da bi mu „bilo neoprostivo kada bi mimo svoje savjesti postavljao zgradu na mjesto za koje bi unaprijed vjerovao da je nepodesno, kao i da je određivanje odnosa između buduće Carinarnice i kotorskih zidina njegov zadatak i glavni moment u rešavanju problema.”⁸⁷ Gradsko poglavarstvo je krajem 1935. godine dodatno angažiralo Milana Zlokovića kako bi proučio ostvarljivost zahtjeva „Zetske plovidbe” za ustupanje zemljišta na obali za gradnju skladišta na mjestu kompleksa „Bauhof”.⁸⁸ Kao rezultat studije nastala je Zlokovićeva skica sistematizacije zapadnog dijela kotorske obale (sl. 15),⁸⁹ nacrt prostornog plana kojim je, prema riječima autora, „omogućen dodir raznih vrsta poslovanja bez međusobne smetnje i stvoreni (su) uslovi za sređenu turističku službu, uz harmoničnu i dopadljivu arhitektonsku cjelinu”. Za razliku od većine prijedloga, Zloković je istaknuo polazište prema kojem se cijela obala ne treba smatrati šetalištem mještana i turista, već i mjestom obalskog prometa kao baze razvoja svakog pristaništa. U skladu s tim, postavio je novi most na putu za Herceg-Novi tako da budu zadovoljene potrebe tranzitnog prometa, uz lak pristup carinarnici i s obale i s puta. Razmatrajući odnos između obale kao pristaništa, zadanog položaja za carinarnicu i buduće dogradnje skladišta i kape-tanije I. reda, objekt javnih skladišta smjestio je tako da njegov otvoreni dio bude orijentiran prema Riječini i pristupačan manjim objektima direktno s mora, dok je većem broju brodova omogućeno prenošenje robe u skladišta i kamionima dalje za unutrašnjost, bez ometanja kolnog prometa na ostalom dijelu obale. Uz napomenu da bi njihov konačni oblik i izgled bili definirani nakon detaljnije studije, predlo-

žio je položaj za mali turistički paviljon i zaklonjenu zgradu za javne umivaonice, nužnike i putničku garderobu, smatrajući rješenje boljim od prijedloga za njihovo spajanje u sklopu jednog gradskog paviljona, u neposrednoj blizini glavnog ulaza u grad. Prema Zlokoviću, turistički paviljon trebalo je izgraditi kao „nisku i prozračnu građevinu na uglu parka”, koja bi bila lako pristupačna sa svih strana, zgradu za javne umivaonice i nužnike također kao nisku i bez upadljive arhitektonske obrade, a prostor između njih organizirati kao proširenje parka i najkraću turističku pješачku vezu do proširenog mosta. Posebnu pozornost posvetio je estetskoj kvaliteti, zahtijevajući zidanje Carinarnice pravilno tesanim dalmatinskim kamenom kako bi „stilski bila prilagođena ambijentu”, a od „Zetske plovidbe”, ako dođe do izgradnje javnih skladišta, doplatu iznad predračunske sume za „bolju i solidniju spoljnu obradu” i harmoničnu cjelinu s Carinarnicom.⁹⁰ Projekt skladišta na obali, iako završen, ostao je nerealiziran, kao i za novoprojektiranu zgradu Lučke kapetanije i malu zgradu garderobe-toaleta.⁹¹

Nova rasprava između pristalica i protivnika graditeljskih intervencija na kotorskoj obali zabilježena je na stranicama *Glasa Boke* početkom 1940. godine u vezi s izgradnjom nove pošte.⁹² Nakon odluke Gradskog vijeća o dodjeli lokacije na obali za podizanje nove poštanske zgrade, javno su istupili njezini protivnici. Smatrajući da sva važnija nadležstva i ustanove trebaju ostati u gradu, kako bi se upotrijebili postojeći objekti, a grad obnavljao i živio, predložili su gradnju unutar Starog grada. Polemika je ubrzo okončana odlukom Gradskog poglavarstva o izvođenju objekta pošte na obali, konceptijski podudarnom Zlokovićevu nacrtu plana za ovaj dio grada. Slični polemički istupi zabilježeni su na stranicama istog glasila još početkom 1933. godine, kada je razmatrano pitanje podizanja Narodnog doma ili općinskog parka u centru Starog grada, na mjestu ruševina bivše Anđelo-kasarne.⁹³

16.
Gradski paviljon, Projekt, 1932.,
Milan Zloković (LJILJANA
BLAGOJEVIĆ /bilj. 18/)

Town Pavilion, project, 1932,
Milan Zloković

Rasprave posvećene pitanjima planiranja i novogradnje koja su razmatrana u svjetlu odnosa starog i novog, tradicije i moderne arhitekture, obnavljale su se potom tijekom četvrtog desetljeća 20. stoljeća. Iz njih je moguće izvesti zaključke o zalaganju općinskih vlasti za revitalizaciju i restauraciju postojećih zdanja, dominaciji struje koja se suprotstavljala interpolaciji novih objekata u stare jezgre ili njihovu neposrednu okolinu, povjerenju u konzervatorsku i arhitektonsku struku i posebno o ugledu arhitekta Milana Zlokovića, čijim su obrazloženjima i projektima polemike često okončavane. Različiti stavovi prvo su se pokazali pri izradi projekta Gradskog paviljona na ulazu u grad.⁹⁴ Godine 1928. projekt je pripremio arhitekt Milan Karlovac, na inicijativu Društva za unapređenje Kotora i okolice „Lovćen“, koje je bilo osiguralo i financijsku stranu posla. Sudeći prema suvremenoj novinskoj objavi, Karlovac je projektirao „jednospratnu zgradu u raskošnom venecijansko-dalmatinskom stilu.“ Budući da općinska uprava nije prihvatila ponudu, do realizacije nije došlo. Na zahtjev Opštine projekt je pripremio Milan Zloković 1932. godine, polazeći od principa uvažavanja ambijenta i stava prema kojem je mjesto dozvoljavalo „prizemnu građevinu modernih jednostavnih linija koja ne bi skrivala gradske zidine“ (sl. 16). Bio je ovo prvi Zlokovićev projekt kreiran za područje Boke kotorske. Jednostavan paviljon oblika paralelopipeda, smješten pored gradskih bedema i glavne kapije, trebao je biti sagrađen od opeke, s dvjema fasadama obloženima kamenom i dvjema uza zidove ožbukanima i obojenima. Perforacije njegovih fasadnih površina su jednostavno i moderno koncipirani prozori i vrata. U istom duhu planirano je izvođenje natpisa na fasadi, i to na kutovima po vertikali ćirilicom i latinicom naziva agencije „Putnik“, koja bi bila smještena u paviljonu, i ispod vijenca natpisa „gradski paviljon“.⁹⁵

S obzirom na porast prometa putnika u gradu polovicom tridesetih godina, kao posebno važno nametnulo se pitanje rekonstrukcije Gradske kafane, čija je zgrada zahtijevala „znatne popravke i preuređenje“.⁹⁶ Planovi za rekonstrukciju Gradske kafane i izgradnju objekta za garderobu i javni nužnik bili su pripremljeni za vrijeme Gradskog vijeća koje je radilo od ožujka 1936. do veljače 1938. godine.⁹⁷ Plan za preuređenje kavane „Dojmi“ gradskog inženjera Vujića usvojen je sredinom 1938. godine. Također je odlučeno da inž. Vujić pripremi nacрте javnog nužnika koji bi bio izveden od kamena ispod gradskih zidina „s lijeve strane ulaza u grad, i to između kioska pred gradskim vratima i velike magnolije u parku.“⁹⁸

Izvan bedema Kotora graditeljske realizacije novijeg doba evidentirane su još u 19. stoljeću, pod austrijskom vlašću, kada su unutar grada izvođene rekonstrukcije i dogradnje postojećih objekata.⁹⁹ U Starom gradu između dva svjetska rata nije bilo radikalnih građevinskih intervencija, već su realizirane brojne manje pregradnje.¹⁰⁰ Tako se tijekom trećeg i posebno četvrtog desetljeća grad razvijao u pravcu naselja Škaljari i Dobrota, s kojima se vezuje izgradnja novih objekata. Prema službenim podacima objavljenima 1931. godine, Kotor je imao status varoši, dok su Dobrota, Muo, Prčanj i Donji Stoliv klasificirani kao varošice.¹⁰¹

Znatnija graditeljska djelatnost na širem gradskom području zabilježena je početkom 1933. godine, kada je dovršavana „vila na Mulu“ (*Muo*) koja je započeta prethodne godine, dok je u Škaljarima bila završena jedna velika zgrada i započeta još jedna vila i jedna dvokatna kuća.¹⁰² Tijekom 1933. godine i na teritoriju Dobrote odvijala se veća građevinska djelatnost.¹⁰³ Izvođeni su radovi na zgradi Brodarskog akcijskog društva „Boka“ a. d., namijenjenoj za urede i skladište, tlocrta dimenzija 23 x 13 metara. Pored ove novogradnje administrativno-poslovne namjene, koja je „projektovana kao visoki parter i prizemlje sa elektrikom, vodovodom i centralnim grijanje“, planirano je izvođenje garaže za autobuse afiliranog poduzeća „Boke“, dužine od 40 metara. Nedaleko je bila „dovršena jedna lijepa moderna vila“. Sudeći prema novinskim vijestima, tijekom 1937. godine braća Baće su izgradila kuću u

blizini vojnog kupatila,¹⁰⁴ podignuta je nova vila profesora Predraga Kovačevića, u blizini Pomorske akademije u Dobroti,¹⁰⁵ dok je na susjednoj kući Mjesečevića dograđen još jedan kat.¹⁰⁶

Uvažavajući novonastale okolnosti i potrebu za proširenjem gradskog područja, godine 1935. donesena je odluka da se zemljište „Rakite” – Škaljari, „kao jedino podesan građevinski rejon za razvijanje grada”, uknjiži kao vlasništvo općine.¹⁰⁷ Prihvaćen je prijedlog da se pripremi regulacijski plan za Škaljare, donesu uredba za izvršenje plana i građevinski pravilnik, a do njihove realizacije zabrani izgradnja novih objekata na prostoru koji će planom biti zahvaćen. Ishod ovog prijedloga i eventualni podatci o pripremi planske dokumentacije za regulaciju Škaljara ostali su nepoznati. Poznato je da je u Škaljarima podignuto rusko groblje, koje je posvetila u kolovozu 1939. ruska kolonija u Kotoru.¹⁰⁸

U vezi s planskim uređenjem šireg područja Kotora od značenja je novinski članak publiciran u *Glasi Boke* 18. rujna 1937. godine, u kojem je za područje Dobrote istaknuto da se veća građevinska djelatnost i obnova postojećih zgrada ne može očekivati prije rješenja pitanja elektrifikacije i uvođenja vodovoda,¹⁰⁹ što upućuje na neriješenost temeljnih komunalnih problema i krajem tridesetih godina 20. stoljeća.

Kako je izgradnja varoši realizirana državnim, banovinskim i općinskim ulaganjima, kao i sudjelovanjem ostalih aktera – privatnih investitora, vjerskih institucija, različitih odbora građana, udruženja i društava (akcionarskih, profesionalnih, kulturno-obrazovnih, nacionalnih i humanih) i dr., u graditeljstvu su se pokazali različiti utjecaji, zahtjevi naručitelja i kreativni izrazi graditelja, čineći ga kompleksnom djelatnošću. S tim u vezi, potpunije poznavanje i razumijevanje međuratne arhitekture Kotora otvara prostor dodatnim i novim istraživanjima.

BILJEŠKE

- ¹ BRANKO PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988., prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1914-1941.*, Beograd, 1988., 86, 92; *Almanah Kraljevine SHS, svezak III.*, dio 7, 8, 9, 1927.-1928., Zagreb, 1928., 520-521; *Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV. jubilarni svezak*, Zagreb, 1931., 484, 501-502.
- ² ŠERBO RASTODER, Crna Gora u XX vijeku, u: *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003.*, (Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder), Podgorica, 2006., 341.
- ³ *Almanah Kraljevine SHS, svezak III.* (bilj. 1), 520-522.
- ⁴ *Almanah Kraljevine SHS, svezak III.* (bilj. 1), 520.
- ⁵ ANONIM, Za poljepšanje Kotora i okolice, *Crna Gora*, 45 (1922.), 4; U-K, Kotor, *Glas Boke*, 30 (1933.), 1.
- ⁶ *Ilustrovani zvanični almanah-šematizam Zetske banovine*, Sarajevo, 1931., 92.
- ⁷ *Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV. jubilarni svezak* (bilj. 1), 484.
- ⁸ *Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV. jubilarni svezak* (bilj. 1), 485.
- ⁹ SNEŽANA TOŠEVA, Organizacija i rad Arhitektonskog odeljenja Ministarstva građevina u periodu između dva svetska rata, *Nasleđe*, II (1999.), 172; SNEŽANA TOŠEVA, Arhitektonsko odeljenje Ministarstva građevina Kraljevine Jugoslavije i njegov uticaj na razvoj graditeljstva u Srbiji između dva svetska rata (doktorska disertacija), Beograd 2012., 46, 48, 51-52, 109-110.
- ¹⁰ *Almanah Kraljevine SHS, svezak I.*, dio I., II., III., g. 1921.-1922., Zagreb, 1922., 75, 226: Građevinska direkcija za Dalmaciju, sa sjedištem u Dubrovniku, bila je nadležna za teritorij Crne Gore tijekom 1921./1922. godine. Od njezinih osam sekcija četiri su imale centre u Crnoj Gori, i to u Podgorici, Nikšiću, Baru i Andrijevici; *Almanah Kraljevine SHS, svezak 2.*, dio IV. i V., 1924.-1925., Zagreb, 1925., 83: Tijekom 1924./1925. godine nadležne za poslove Ministarstva građevina za teritoriju Crne Gore bile su građevinske direkcije u Dubrovniku i Kruševcu. Od 11 sekcija Direkcije u Dubrovniku, čija je nadležnost obuhvaćala Dalmaciju i Crnu Goru, pet je imalo sjedište na teritoriju Crne Gore – na Cetinju, u Nikšiću, Podgorici, Kolašinu i Kotoru. Od 20 građevinskih sekcija Direkcije u Kruševcu, na teritoriju Crne Gore su bile osnovane tri, u Bijelom Polju, Beranama i Pljevljima; *Almanah Kraljevine SHS, svezak III.* (bilj. 1), 52: I tijekom 1927.-1928. godine za teritoriju Crne Gore nadležne su bile građevinske direkcije u Dubrovniku i Kruševcu. Direkcija u Dubrovniku imala je 10 građevinskih sekcija, od kojih su četiri djelovale u Crnoj Gori – u Kotoru, na Cetinju, u Nikšiću i Andrijevici. Od 16 sekcija Direkcije u Kruševcu, na teritoriju Crne Gore osnovane su građevinske sekcije s centrima u Pljevljima i Bijelom Polju.
- ¹¹ ANONIM, Doputovao., *Narodna riječ*, 10 (1921.), 2.
- ¹² N., Neopravdan napad na gospodina Milana Karlovca, inspektora Ministarstva građevina., *Narodna riječ*, 46 (1921.), 3.
- ¹³ ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 162 (1936.), 6; ANONIM, † arh. Milan Karlovac, *Glas Boke*, 269 (1938.), 3.
- ¹⁴ ANONIM, Nov hotel u Kotoru, *Politika*, (29. 8. 1928.), 10.
- ¹⁵ ANONIM, Oglas, *Službeni glasnik Zetske oblasti*, 31(1928.): Objavljen je oglas prve ofertalne licitacije zakazane za 1. 10. 1928.; ANONIM, U maju nova kafana „Dojmi“, 8. 1. 2012, <https://skalaradio.com/15907/>: Kavana „Dojmi“ u Kotoru sagrađena je 1864. godine. Bila je mjesto bogatog kulturnog života grada, čija je aktivnost trajala do stradanja u potresu 1979. godine; ANONIM, Katušić Kocbek arhitekti-Paviljon Dojmi, 26. 10. 2013, www.vizkultura.hr/paviljon-dojmi/: Na starom mjestu izgrađen je novi objekt-paviljon u kombinaciji betona i stakla, prema projektu Jane Kocbek i Davora Katušića, 2012. godine.
- ¹⁶ Državni arhiv Crne Gore (dalje DACG), Fond Kraljevske banske uprave Zetske banovine – Tehničko odjeljenje (dalje F TOBU), F 4 - „1935. povjerljiva i opšta akta“: Obraćanje šefa Tehničkog odjeljka na Cetinju, Borisa Pozdnjakova, Tehničkom odjeljenju Banske uprave u povodu hitnog postavljenja tehničkog osoblja, 10. 5. 1935.; Obraćanje bana Sočice ministru građevina u povodu istrage o zloupotrebama u radu Tehničkog odjeljka na Cetinju, 4. 7. 1935.
- ¹⁷ O arhitektu Milanu Zlokoviću vidjeti: ZORAN MANEVIĆ, *Arhitekt Milan Zloković*, Beograd, 1989.; MARINA ĐURĐEVIĆ, Život i delo arhitekta Milana Zlokovića (1898-1965), *Godišnjak grada Beograda*, XXXVIII (1991.), 145-168; ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, Prilog tumačenju opusa istaknutih beogradskih graditelja: Milan Zloković i traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi, *Godišnjak grada Beograda*, XLVII-XLVIII (2000/2001.), 213-224; Z.M., Zloković Milan, u: *Leksikon neimara*, Beograd, 2008., 137-153; VANJA PANIĆ, *Milan Zloković. Afirmacija modernizma*, Beograd, 2011.; LJILJANA BLAGOJEVIĆ, *Itinerari. Moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića*, Beograd, 2015.
- ¹⁸ B., G. Arh. Milan Zloković izabran je za vanrednog profesora Beogradskog univerziteta, *Glas Boke*, 325 (1939), 2: Također Učiteljski dom na Cetinju; Dokumentacija o Zlokovićevu stvaralaštvu, uključujući i radove za područje Boke kotorske i crnogorskog primorja, javno je dostupna na edukativno-znanstvenoj stranici „Fondacije Milan Zloković“ <https://www.milanzlokovic.org/>.
- ¹⁹ O mediteranstvu u arhitekturi i odnosu moderne i mediteranstva vidjeti: LJILJANA BLAGOJEVIĆ (bilj. 17); O odnosu moderne arhitekture i mediranske graditeljske tradicije vidjeti također: ANTUN BAĆE, Međuratna arhitektura Dubrovnika i nasleđe Mediterana, *Zbornik Dana Cvita Fiskovića*, VI, *Razmjena umjetničkih iskustava u jadranskome bazenu* (2016.), 161-171.
- ²⁰ ANONIM, Otvaranje hotela „Slavija“ u Kotoru, *Crna Gora*, 14 (1928.), 3; *Kotor. Vijekovi sačuvani za budućnost*, Zagreb-Kotor 1989, 22.
- ²¹ ANONIM, Kotorska Slavija-sjećanje od zlata, 6.6.2015, <http://www.radiokotor.info/radio/index.php/78-lokalnevijesti/4723-kotorska-slavija-sjecanje-od-zlata: Hotel „Slavija“ je sagrađen 1923. godine.>
- ²² ANONIM, „Rivijera“ kotorska fabrika sapuna, *Pravda*, 92 (1928.), 4.
- ²³ VASILJE MUJO SPASOJEVIĆ, *Božji hramovi na tlu Crne Gore*, Cetinje, 2003., 177.
- ²⁴ ANTON BELAN, Kotor-Škaljari-Gospa od Snijega, 8. 10. 2015., www.kotorskabiskupija.me/skaljari/.
- ²⁵ ANONIM, Podizanje pravoslavne crkve u Dobroti, *Vreme*, (18. 6. 1928.), 2; ANONIM, Podizanje crkve u Dobroti, *Slobodna*

- misao*, 35 (1933.), 5; ANONIM, Za srpsko-pravoslavni hram u Dobroti, *Zetski glasnik*, 81 (1933.); A. TOMIĆ, Jedna potreba Dobrote, *Zetski glasnik*, 838 (1940.), 2.
- ²⁶ ODBOR, Apel Odbora za gradnju pravoslavne crkve u Dobroti, *Glas Boke*, 278 (1938.), 3.
- ²⁷ VASILJE MUJO SPASOJEVIĆ (bilj. 24), 170.
- ²⁸ ANONIM, Za dovršenje doma Narodnog univerziteta u Kotoru, *Pravda*, (13. 4. 1934.).
- ²⁹ ANONIM, Apel za podizanje zgrade Ženske zanat. škole u Kotoru, *Glas Boke*, 314 (1939.), 1; A. B., Kotor će dobiti novu zgradu za Žensku zanatsku školu, *Pravda*, (22. 2. 1939.).
- ³⁰ ANONIM, Naš novi Banovinski budžet, *Zetski glasnik*, 824 (1940), 1.
- ³¹ Ruski invalidski dom njegova Kraljevskog Visočanstva kneza Pavla, u: *Rusi u Crnoj Gori. Ruska emigracija u Crnoj Gori nakon Oktobarske revolucije i građanskog rata*, Bijelo Polje 201.1, 51–61.
- ³² ANONIM, Sjednica Gradskog vijeća, *Glas Boke*, 135 (1935.), 4.
- ³³ JOVAN MARTINOVIĆ, *Sto kotorskih dragulja*, Rijeka Crnojevića 1995, 149–151: Gimnazija u Kotoru nalazila se u jugozapadnom dijelu Starog grada. Njezina zgrada je podignuta 1863. godine za potrebe ove škole koja je u njoj počela rad 1865. i radila do 1949. godine. Danas se njome koristi Fakultet za turizam i hotelijerstvo.
- ³⁴ ANONIM, Nova gimnazijska zgrada u Kotoru, *Glas Boke*, 110 (1935.), 4.
- ³⁵ ANONIM, Za novu zgradu Kotorske gimnazije, *Glas Boke*, 145 (1935.), 1.
- ³⁶ ANONIM, Zemljište za gimnazijsku zgradu u Kotoru, *Glas Boke*, 196 (1936.), 3; ANONIM, I Kotor će najzad dobiti novu zgradu za gimnaziju, *Politika*, (20. 10. 1936.), 12.
- ³⁷ ANONIM, Počelo je podizanje nove gimnazije u Kotoru, *Politika*, (12. 5. 1937.), 6.
- ³⁸ O inženjeru Gligoriju Vukčeviću vidjeti: A. M, Vukčević Gligorije, u: *Leksikon neimara*, Beograd, 2008., 79.
- ³⁹ R., Kotoru je potrebna nova gimnazijska zgrada, *Glas Boke*, 293 (1938.), 2.
- ⁴⁰ ANONIM, Gradnja gimnazije na Cetinju, *Glas Boke*, 339 (1939.), 1; X.Y., Uskoro će kotorska gimnazija proslaviti 75-godišnjicu opstanka, *Glas Boke*, 347 (1939.), 2.
- ⁴¹ ANONIM, Naš novi Banovinski budžet (bilj. 31), 1.
- ⁴² ZORAN MANEVIĆ, *Arhitekt Milan Zloković* (bilj. 17), 30: Popis objekata: „jednostavan objekat, sasvim u duhu tradicionalne dalmatinske pučke arhitekture”.
- ⁴³ DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor, Regulacioni plan za dio grada na obali u Kotoru od gradskih vrata do rijeke Škurde, Ivan Grego, 2. 5. 1934.
- ⁴⁴ ANONIM, Izgradnja Carinarnice u Kotoru, *Glas Boke*, 110 (1935.), 3–4; ANONIM, Sjednica Gradskog vijeća, *Glas Boke*, 145 (1935.), 3–4; ANONIM, Odobrena gradnja Carinarnice u Kotoru, *Zetski glasnik*, 91 (1935.): Ministar financija odobrio je gradnju Carinarnice u Kotoru.
- ⁴⁵ LJILJANA BLAGOJEVIĆ (bilj. 17), 137–139: Objavljeni su crteži projekata i fotografije izgrađenog objekta.
- ⁴⁶ Isto.
- ⁴⁷ DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor, Izgled osnove za obračunski nacrt (s potpisima nadzornog arhitekta Viktora Zaljevskog i poduzetnika Pajevića): U DACG-u čuvaju se i crteži Zlokovićeve Projekta Carinarnice pripremljenog 1935. godine, koji prikazuju pregled stolarije, vrata i prozora.
- ⁴⁸ ANONIM, Uskoro će se započeti s gradnjom carinarnice u Kotoru, *Glas Boke*, 265 (1938.), 3. Oglase ofertalnih licitacija objavljivali su tijekom 1936./1937. godine *Zetski glasnik* i *Glas Boke*.
- ⁴⁹ ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 323 (1939.), 4; ANONIM, Rušenje „Arsenala” u Kotoru, *Politika*, (28. 3. 1938.), 11: Za vrijeme austrijske uprave stari mletački Arsenal (zgrada za izradu i popravak jedrenjaka) „pretvoren je u tehnički biro pod čijim nadzorom su građeni forovi i tvrđave u Boki Kotorskoj”. Nakon 1918. godine stara jednokatna zgrada Arsenala pretvorena je u Carinarnicu.
- ⁵⁰ A. B., Izgradnja novih poštanskih zgrada u Boki, *Zetski glasnik*, 859 (1940.), 2.
- ⁵¹ ANONIM, Gradnja Radničkog skloništa i Gimnazije u Kotoru, *Glas Boke*, 162 (1936.), 5; ANONIM, Gradnja Radničkog skloništa u Kotoru, *Glas Boke*, 172 (1936.), 4.
- ⁵² ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 196 (1936.), 4.
- ⁵³ Oglase licitacija za gradnju objavljivali su tijekom 1936./1937. godine *Zetski glasnik* i *Glas Boke*; ANONIM, Izgradnja zgrade Berze rada, *Glas Boke*, 230 (1937.), 3.
- ⁵⁴ ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 239 (1937.), 4; ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 246 (1937.), 4; ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 250 (1937.), 4; *Glas Boke* je i u razdoblju od ožujka do srpnja 1938. godine izvještavao o ovim radovima.
- ⁵⁵ A. B., Uskoro će biti podignut radnički azil u Kotoru, *Pravda*, (8. 8. 1937.).
- ⁵⁶ DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor, Projekat za novogradnju zgrade Berze rada i radničkog skloništa u Škaljarima u Kotoru, Tivat juna 1936.: Na planu se osim inž. Vilima Hofmana potpisao i Rade S. Đukić, moguće suradnik u njegovoj izradi.
- ⁵⁷ ANONIM, U prisustvu ministra g. Miloja Rajakovića u Kotoru je svečano otvoren Dom Javne berze rada, *Zetski glasnik*, 779 (1939.), 1.
- ⁵⁸ ANONIM, Svečanost u Berzi rada, *Glas Boke*, 325 (1939.), 1; ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 326 (1939.), 4.
- ⁵⁹ ANONIM, Nova industrija u Kotoru, *Glas Boke*, 156 (1935.), 3.
- ⁶⁰ ANONIM, U fabrici „Riviera”, *Glas Boke*, 181 (1936.), 4.
- ⁶¹ ANONIM, Razvoj industrije u Kotoru, *Glas Boke*, 207 (1936.), 5.
- ⁶² ANONIM, Nove fabrike u Škaljarima, *Glas Boke*, 292 (1938.), 1; ANONIM, Nove fabrike u Kotoru, *Glas Boke*, 314 (1939.), 1.
- ⁶³ ANONIM, Nove fabrike u Škaljarima (bilj. 62).
- ⁶⁴ DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor, Plan zgrade u kompleksu tvornice sapuna „Riviera” braće Vučković-Kotor, jul 1938.
- ⁶⁵ DACG, F TOBU, Nesređena građa, Djelovodni protokol arhitekta Petra Vukotića za 1940. godinu: Gradsko poglavarstvo Kotor uputilo je Tehničkom odjeljenju Banske uprave Projekat za dogradnju kod tvornice „Riviera” u Kotoru 18. 6. 1940. godine. Tehničko odjeljenje ga je ubrzo vratilo na dopunu.
- ⁶⁶ ANONIM, Nivelisanje terena za gradnju nove klaonice, *Glas Boke*, 243 (1937.), 4; BOGOMIL JOVOVIĆ, Šta je s kotorskom klaonicom?, *Glas Boke*, 293 (1938.), 2.

- ⁶⁷ DACG, F TOBU, Nesređena građa, Djelovodni protokol arhitekta Petra Vukotića za 1939. godinu: Rješenje o odobrenju Projekta i cijeli predmet upućeni su VIII odjeljenju Banske uprave na daljnji rad 13. 6. 1939.
- ⁶⁸ ANONIM, Kotorska Slavija-sjećanje od zlata (bilj. 21).
- ⁶⁹ ANONIM, Kotor dobija još jedan moderan hotel, *Politika* (11. 7. 1938.), 11.
- ⁷⁰ NIP., Sjednica Gradskog vijeća, *Glas Boke*, 175 (1936.), 4.
- ⁷¹ ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 180 (1936.), 4.
- ⁷² ANONIM, U Kotoru se izgrađuje veliki park, *Glas Boke*, 189 (1936.), 3.
- ⁷³ J., Izgradnja parka oko „Slavije” u Kotoru, *Glas Boke*, 200 (1936.), 2.
- ⁷⁴ *Glas Boke*: 175 (1936.), 4; 180 (1936.), 4; 189 (1936.), 3; 200 (1936.), 2; 203 (1936.), 2; X. Y., Gradska klaonica treba da se ukloni sa svog neznogodnog mjesta, *Glas Boke*, 202 (1936.), 2.
- ⁷⁵ ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 254 (1937.), 4.; ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 263 (1938.), 4.
- ⁷⁶ ANONIM, Radovi na hotelu „Slaviji”, *Glas Boke*, 310 (1939.), 1.
- ⁷⁷ ANONIM, Kotorska Slavija-sjećanje od zlata (bilj. 21).
- ⁷⁸ ANONIM, Bez naslova, *Politika*, (29. 12. 1940.), 21.
- ⁷⁹ A. B., Dom „Jadranske straže” u Dobroti, kod Kotora, biće svečano osvećen 16 jula, *Pravda*, (1. 7. 1939.).
- ⁸⁰ O arhitektu Đorđu Tabakoviću vidjeti: VLADIMIR MITROVIĆ, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)*, Novi Sad, 2005.; V. MI., Tabaković Đorđe, u: *Leksikon neimara*, Beograd, 2008., 359.
- ⁸¹ ANONIM, Obnova Doma „Jadranske straže” u Dobroti, *Glas Boke*, 266 (1938.), 1.
- ⁸² ANONIM, U Dobroti će se izgraditi veliki Dječji dom „Jadranske straže” iz Novog Sada, *Glas Boke*, 284 (1938.), 2.
- ⁸³ ANTUN-TONKO TOMIĆ, *Dobrota. Povijesnica Bokeljskog pomorstva*, Kotor, 2009., 211.
- ⁸⁴ ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 301 (1938.), 4.; ANONIM, U Dobroti je svečano otvoren Dječji dom Oblasnog odbora „Jadranske straže” iz Novog Sada, *Glas Boke*, 337 (1939.), 2–4.
- ⁸⁵ DACG, F TOBU, F 16 - Srez Kotor, Regulacioni plan za dio grada na obali u Kotoru, Ivan Grego, 2. 5. 1934.
- ⁸⁶ ANONIM, Gdje će se graditi kotorska carinarnica?, *Glas Boke*, 86 (1934.); *Glas Boke*, 110 (1935.), 3–4; *Glas Boke* 112 (1935.), 3–4; *Glas Boke*, 114 (1935.), 1.
- ⁸⁷ MILAN ZLOKOVIĆ, Povodom izgradnje Carinarnice u Kotoru, *Glas Boke*, 117 (1935.), 2.
- ⁸⁸ U., Oko izgradnje javnih skladišta u Kotoru, *Glas Boke*, 156 (1935.), 1; N. I. P., Glasalo se o izgradnji javnih skladišta, *Glas Boke*, 157 (1935.), 2.
- ⁸⁹ MILAN ZLOKOVIĆ, Sistematizacija zapadnog dijela kotorske obale, *Glas Boke*, 158 (1936.), 1–2.
- ⁹⁰ „Zetska plovidba” je poslije odustala od izgradnje skladišta. O tome vidjeti: *Glas Boke*, 235 (1937.), 2.
- ⁹¹ S. SBUTEGA, Povodom članka „Za smišljenu komunalnu građevinsku politiku”, *Glas Boke*, 365 (1940.), 2.
- ⁹² *Glas Boke*: 359 (1940.), 2; 360 (1940.), 3; 364 (1940.), 2; 365 (1940.), 2.
- ⁹³ *Glas Boke*: 9 (1933.), 4; 10 (1933.), 2–3.
- ⁹⁴ X. Y., Projekat gratskog paviljona u Kotoru, *Glas Boke*, 17 (1933.), 2–3.
- ⁹⁵ LJILJANA BLAGOJEVIĆ (bilj. 17), 133.
- ⁹⁶ GR., Pitanje Gradske kafane u Kotoru, *Glas Boke*, 243 (1937.), 3.
- ⁹⁷ GRAĐANIN, Opštinski poslovi u Kotoru kroz minule dvije godine, *Glas Boke*, 267 (1938.), 2.
- ⁹⁸ ANONIM, Sjednica Gradskog vijeća u Kotoru, *Glas Boke*, 286 (1938.), 2.
- ⁹⁹ BOŽIDAR MILIĆ, *Prilog proučavanju urbanog nasljeđa Crne Gore u funkciji razvoja sa posebnim osvrtom na istorijski razvitak i razvojne perspektive Cetinja* (doktorska disertacija), Beograd, 1988., 42.
- ¹⁰⁰ SVETISLAV VUČENOVIĆ, *Graditeljstvo Kotora*, Kotor, 2012., 201.
- ¹⁰¹ *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV. jubilarni svezak, (bilj. 1), 485.
- ¹⁰² ANONIM, Građevinska djelatnost, *Glas Boke*, 23 (1933.), 4.
- ¹⁰³ ANONIM, Dobrota, *Glas Boke*, 42 (1933.), 3–4.
- ¹⁰⁴ ANONIM, Novogradnja, *Glas Boke*, 214 (1937.), 4.
- ¹⁰⁵ ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 221 (1937.), 4.; ANONIM, Bez naslova, *Glas Boke*, 237 (1937.), 3.
- ¹⁰⁶ ANONIM, Izgrađivanje dijela Dobrote do Plagenata, *Glas Boke*, 243 (1937.), 2.
- ¹⁰⁷ ANONIM, Sjednica Gradskog vijeća, *Glas Boke*, 135 (1935.), 3–4.
- ¹⁰⁸ ANONIM, Osvećenje ruskog groblja u Škaljaru u Boki, *Politika*, (16. 8. 1939.), 12.
- ¹⁰⁹ ANONIM, Izgrađivanje dijela Dobrote do Plagenata (bilj. 106).